

АМАЗОНКИ І «АМАЗОНСТВО» В УКРАЇНСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРНІЙ ТРАДИЦІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.

Олександр КРИВОШИЙ

Спроби осмислення комплексу подій пов'язаних із появою на берегах озера Меотида (Азовське море), поблизу Борисфена (Дніпра) войовничих жінок названих європейськими істориками амазонками [1] започатковуються майже по їх слідах. Давньогрецький історик і географ Геродот, що жив близько 484-425 рр. до н.е на сторінках своєї «Історії» писав, що «у битві на річці Тармонті у Малій Азії еліни перемогли амазонок, захопили частину їхнього війська в полон і повезли жінок на трьох кораблях до себе на батьківщину. Однак у відкритому морі амазонки напали на греків, перебили їх та захопили кораблі. Не вміючи управляти ними й орієнтуватися у морі, жінки не змогли повернутися додому: вітер заніс кораблі до берегів Меотида. Амазонки зійшли на берег, у степи. Там вони побачили табун коней і захопили його. На цих конях амазонки почали грабувати Скіфську землю... Однак, згодом, молоді скіфи і амазонки почали жити разом... Так з'явилося на схід від Меотидського озера плем'я савроматів, породжене амазонками... Внаслідок такого походження «сарматські жінки... дотримуються давніх звичаїв, (курсив наш – О.К.) часто їздять верхи на полювання разом із своїми чоловіками, а іноді наодинці; приймають участь у війні, носять той же одяг, що й чоловіки...» [2, с. 33-62].

Отже, знайомий з «давніми звичаями» племені савроматів Геродот, був переконаний, що войовничі сармати з'явилися на світ від шлюбів скіфів з амазонками і що сарматські жінки продовжують спосіб життя (традиції)* амазонок. Сармати – це загальна назва споріднених зі скіфами кочових іраномовних племен скотарів, що вживалася елінськими та римськими істориками. У савроматів усі чоловіки і значна частина молодих жінок були воїнами. Частина войовничого сарматського населення, з часом влилася в степове праслов'янське середовище. Розповідь Геродота про амазонок в Скіфії поступово стала канонічною і на багато століть наперед закріпила за степами північного Причорномор'я та Степового Подніпров'я славу місцезнаходження легендарних жінок-воївниць.

Хоча існували й інші версії стосовно місця проживання амазонок – Кавказ, Мала Азія та Північна Африка, проте основну увагу звернемо саме на Північне Причорномор'я

---

* Під *традицією* будемо розуміти «соціально-прийнятні типологізовані умовності» які несуть на собі риси колективно розділеного досвіду. Див.: *Пушкарєва Н.Л.* Предмет и методы изучения «истории повседневности» // Этнографическое обозрение. 2004. – №5. – С.3-15.; *Її ж.* «Живя и трудяся в подивление околным людям» (женский труд и женские занятия в российской повседневности X-XVII вв. // Женщина в российском обществе. 1996. – №2 – С.18-27.

Кривоший Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент, директор інформаційно-аналітичної агенції “Кріале” (м. Запоріжжя)

© Кривоший О., 2012

побережжя української частини Приазов'я, оскільки давні греки найвільніше могли бути там і на власні очі спостерігати за повсякденним життям місцевих народів. Давньогрецький учений V–IV ст. до н.е. Гіппократ в своєму відомому творі «Про повітря, воду і місцевість» також писав, що савроматські жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики, сидячи на конях, і б'ються з ворогами, поки вони дівчата, а заміж вони не йдуть, поки не заб'ють трьох ворогів, і оселяються жити з чоловіками не раніш, як принесуть звичайні жертви. Та, що вийде заміж, перестає їздити верхи, поки прийде потреба поголовно виступати в похід [3, с.13].

Матерями войовничих скіфів називав степових амазонок і Гелланік Мітіленський, що жив у 486-395 рр. до н. е. [4, с.167] Діодор Сіцилійський, ніби підсумовуючи своїх попередників, зазначав, що “у цих народів жінки подібно чоловікам залучаються до війни і ніскільки не поступаються їм в хоробрості, тому багато великих подвигів було звершено славними жінками не тільки в Скіфії, але і в сусідніх з нею землях”. [5, с.310.] Отже, скіфські жінки-войовниці, при потребі, залучались до війська поряд із чоловіками. Їхнім озброєнням були луки і стріли, рідше – списи, мечі, захисний обладунок. [6, с.4-13.] У V – першій половині IV ст. до н. е. жінки-войовниці могли складати особливі легкоозброєні загони до 25% від загальної чисельності скіфського війська. [6, с.13-16.]

Між тим, і військові традиції амазонок і «амазонство» [7] досі перебувають на маргінесі як воєнно-історичних досліджень, так і історії жінок Давньої України [8]. В українській історіографічній традиції середини XIX – початку XXI ст. було, здається, зроблене все можливе, аби жіночий досвід участі у військових змаганнях VII ст. до н.е. – першої половини XVIII ст. було забуто, проігноровано, сховано від історії. Під тиском різновекторних ідеологій та історіографічних традицій сусідів України [9], вітчизняні дослідники практично виштовхнули за межі суспільного, а отже й за межі історичного, воєнну повсякденність [10] жінок, які населяли українські землі в VII ст. до н.е. – першій половині XVIII ст. Можливо тому, що вивчення історії – соціальна діяльність, підпорядкована тенденціям часу і місця. [11, с.13].

Наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблематики пов'язаної з появою в культурному просторі південноукраїнських степів амазонок і “амазонства” (амазонської традиції – *О.К.*) має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Ця тема містить низку дискусійних питань які потребують кардинального переосмислення, зокрема, специфіка присутності/неприсутності в колективній пам'яті південноукраїнського степового соціуму сюжетів про амазонок і “амазонство” – військові традиції жінок пізніших часів, але й визначає місце (обмежену берегами озера Меотида та річки Борисфен територію, на якій, за свідченнями давньогрецьких істориків, у VII–II ст. до н.е. проживали громади войовничих жінок) та її хронологічні рамки, які охоплюють період з XIX – першу третину XX ст.

Нижня хронологічна межа пов'язана з початком активної роботи збирачів народної пам'яті Півдня України (накопичення фольклорного матеріалу та перехід до його наукового осмислення – 1850-1870-і рр.) [12, с. 5]. Втім, фольклористичні дослідження Півдня України, хоча й стихійно, розпочалися ще в 1830–1840-і рр. [12, с.6]. Інформація про активну присутність жіночої складової у воєнних (тилова повсякденність) традиціях південноукраїнського степового соціуму була зафіксована ще в першій чверті XIX ст. [13, с.89] архієпископом Гавриїлом (Розановим) (1781-1858) [12, сс.17-20]. Ним записані спомини колишнього запорожця Микити Леонтійовича Коржа* (1731-1835), в яких тилове повсякдення українських жінок постало як знаковий символ запорозького життєстрою.

*1838 р. “Спогади” (в уривках) опублікував Скальковський. *Див.*: Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа // Журнал Министерства народного образования. – 1838. – Кн. V; – 1839. – Кн. II. Саме Гавриїл, поруч із І.І. Срезневським, [12, сс. 14-17] який в 1833-1838 рр. видав збірник «Запорожская старина» [12, с.14] та А.О. Скальковським (1808-1898) [12, с.20-23] поклав початок історико-етнологічним дослідженням колективної пам'яті жителів регіону [15, с.13-19], на території якого в давні часи нібито проживали войовничі степові жінки.

В контексті розповіді про побут та тилову повсякденність козаків-запорожців Микита Корж описав звичай, за яким, лише жінка могла зберегти життя засудженому на смерть козакові, якщо відважувалась вийти за нього заміж.[14, с.24].

У 1920-і рр. на Півдні України, зусиллями більшовицької влади, почала консервуватись мислительна парадигма кінця XIX ст. з поправкою на “марксизм-ленінізм”. Об’єктом дослідження став комплекс усних історичних джерел (легенди, перекази, історичні пісні) записаних в XIX на початку XX ст. між береговою лінією Азовського моря (Північне Приазов’я та лівим берегом Дніпра. В межах аналізу виокремлено дві базові проблеми: методологічну і концептуальну. Методологічна полягає в неусталеності понятійно-категоріального апарату та надто прямим перенесення пояснювальних схем предметних методологій, запропонованих різними пам’ятоорієнтованими секторами суміжних з історією дисциплін [16, с.162]. Концептуальна пов’язана зі спробою сепарувати зміни парадигмальних підходів щодо ідентифікації та осмислення історичних подій і явищ на українських землях в VII ст. до н.е. – XVIII ст. н.е., виявити відповідну зміну акцентів колективної пам’яті щодо минулого в умовах трансформації суспільства. Оскільки як правило, більшість людей пізнає минуле не за допомогою наукових творів, а через спогади, які живуть і передаються з покоління в покоління завдяки колективній пам’яті.

В основі пропонованої розвідки – європейська концепція “народного життя” (*Volkskunde*), яка передбачає реконструкцію щоденного життя людей на підставі досліджень регіональних істориків-краєзнавців, фольклористів, антропологів та географів [17, с.37]. Американський фольклорист та антрополог Дон Йодер свого часу зауважив, що згаданий вище підхід передбачає “повне залучення всього наявного наукового потенціалу для дослідження народного життя і культури як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні”[17, с.25]. Він наголошує на “традиційному характері” народної культури, заснованої на традиціях, яка передається завдяки існуванню певних традицій (напр., усної фольклорної традиції) [18, с.17]. Зазначимо, що вироблена соціумом традиція (напр., фольклорна традиція зображення образу жінки-войовниці), є беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи чи соціального прошарку в історію. Саме через традицію¹ (її наявність), можна вписатися, в конкретний історичний період, знайти своє місце в соціумі, легітимізуватися [19, с.22].

Застосування концепції “народного життя”, на думку Йодера, сприяє “демократизації історії”, адже наголос у дослідженнях змінюється з політично домінуючої меншості, чия діяльність і погляди відбиваються у виданих нею законах та різних адміністративних документах, на “підлеглу, менш відому більшість” [17, с.47]. Авторське конструювання пропонованої розвідки вибудовуватиметься на твердженні Д. Йодера: “культура заснована на традиціях і передається завдяки існуванню певних традицій” та припущенні автора про те, що елементи, які одного разу потрапили в єство народу, хай навіть в дуже давні часи, ніколи не зникають безслідно.

Зазначимо, що буденні структури життя жінок, які проживали в нинішніх межах південноукраїнського степу в VII ст. до н.е. – XVIII ст., їх своєрідний ментальний і психологічний склад, щоденні практики окремих жінок або груп, носіїв повсякденних інтересів, практично, не були в центрі уваги вітчизняних дослідників. Тому, із великої кількості дослідницьких методів і методик, вироблених сучасною історичною наукою для “історії повсякденності”[20] “усної історії”[21], “жіночої історії”[22] та “воєнно-історичної антропології”[23] нами обрано агрегативний метод, який дозволяє збирати окремі факти для складання загальної картини події чи явища і казуальний, який дає можливість детального розгляду унікальних і нетипових явищ, що спричинили зміни в соціальній психології та суспільній свідомості групи чи груп людей. Залучено й вироблений школою Анналіст етноісторичний підхід, з увагою до деталей повсякденного життя “маленьких людей”.

Шукаючи “сліди” воєнної повсякденності жінок ми будемо збирати, “критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення” [24, с.10] про буденні

структури життя людей епохи, їх своєрідний ментальний і психологічний склад та про особливий досвід участі жінок у війнах та реаліях, що їх супроводжували – розквартируванні військ, військових заготовках, військово-санітарній діяльності, забезпеченні повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і таке інше.

Відтак, розглянемо легенди, перекази, історичні пісні та спогади, записані в межах північного Приазов'я і колишнього Запорожжя, історико-географічної області, що протягом тривалого часу була тісно пов'язана з утвердженням на історичній арені войовничої чоловічої спільноти – козацтва. Відбиття дійсності в цьому типі історичних джерел, поза всяким сумнівом, має характер художнього осмислення дійсності (в письмових джерелах ця риса зустрічається лише в художніх творах). Проте фольклор за своє багатівкове існування виробив досить стійку систему художніх образів, які своєрідно і неповторно відображають реальне життя. В цій системі, окрім інформаційної, на думку сучасного російського історика Лева Пушкарьова, закладена ще й “емоційна оцінка дійсності, яка подекуди дає дослідникові більше для характеристики поглядів і почуттів народу, аніж точні фактичні дані” [25, с.61]. Основний зміст більшості історичних пісень [26, с.75.] і переказів складають описи якщо не реальних, то дуже наближених до реальності, (цілком вірогідних) історичних подій [27, с.11-12.], які привертали увагу і відображались в свідомості, окремих, наділених здатністю до такого типу ретрансляції історичної пам'яті індивідів. Традиція з часом відсіяла більшість другорядних (для свідомості реципієнтів які знаходились в інших часових координатах) деталей і наповнила перекази новим ідеологічним навантаженням, призначення цього виду народної прози, залишилось незмінним – відбивати уявлення народу про своє історичне минуле в усній формі. Слушним, в цьому контексті, видається твердження української дослідниці Людмили Іваннікової, що “усна історія нерідко дає багатий деталями матеріал про ті події, які не зафіксовані в офіційних даних” [28, с.89]. Подекуди перекази, думи та історичні пісні детальніше і, головне, правдивіше змальовують психологічний стан та реалії повсякденного життя людей і оточуючого їх природного середовища, аніж заформалізовані, політично та релігійно заангажовані архівні джерела.

Таким чином, маємо підстави для пошуку “слідів” воєнного повсякдення жінок в культурних практиках войовничого степового соціуму в усних (фольклорних) історичних джерелах. Через відображення сценаріїв повсякденного життя в умовах воєнних дій (фронт і тил), емоційних реакцій людей на ті чи інші життєві обставини, вони дають змогу “побачити”, спосіб життя суспільства в умовах воєн, зміни в настроях та буденних діях жителів конкретної місцевості і регіону в цілому. Аналізуючи масив легенд, переказів та історичних пісень будемо мати перед собою домінуючу суспільну (народну – “підлеглої, менш відомої більшості”) сітку вартостей XIX початку XX ст., в світлі якої і повинна постати *непринадність* (“в якості пасивної жертви”) [29, с.368] /*принадність становища жінки*, побаченого крізь призму чоловічих уявлень про благо. Виявлені усні історичні джерела будемо групувати за приналежністю відображених в них подій до фронтової – самі війни та тилової – реалії, що їх супроводжували, повсякденності.

В легенді під назвою “Дівоча слобода”, записаній в кінці XIX ст. в Мелітополі, П.К. Дзяковичем, зі слів останніх кочівників-ногайців, [30, с.49] розповідається про місце знаходження (“урочище Киз-Яр”, де Киз – дівчина, яр-глибока балка – *О.К.*) та повсякденність орди жінок-войовниць.

“Це були хоробрі жінки. Вони чудово рубалися і стріляли з луків у бою, їздили верхи на конях, дуже часто перемагали і брали в полон чоловіків. Керувала цими жінками-войовницями і водила їх на війну цариця великої краси” [31, с.21]. “Взятих у полон мужчин цариця розподіляла своїм одноплемінницям-воїнам, але життя цих чоловіків було незavidним. Вони повинні були виконувати найважчі чорні роботи, а якщо жінка-воїн залишалася незадоволеною своїм чоловіком, то його без церемоній вбивали, вона серед нових полонених обирала собі іншого. З дітей, що народжувалися, залишали жити тільки дівчат і навчали їх

військовій справі. Вони росли мужніми і красивими на просторах безкрайніх степів. А хлопчиків вбивали відразу після появи на світ.

Так існувало це жорстоке царство жінок-воїнів, доки в одній із війн красуня-цариця не була взята в полон чоловічою ордою...» [31, с. 21-22].

Цікаво, що саме в цій місцевості (Кизиярська балка), в 1948 р., робітники силікатного заводу, за свідченням історика і краєзнавця Б.Д. Михайлова, випадково знайшли поховання жінки-войовниці [30, с.50].

“Перед землекопами відкрилась казкова картина: в могилі лежала цариця гуннів, на голові якої знаходилась золота діадема (корона), а на грудях і ногах виблискували дорогоцінні і напівдорогоцінні камені в золотій оправі. Поряд з нею – меч, котел, дзеркало і кінське сідло, оббите золотом” [30, с. 50].

Отже, маємо підстави говорити про достатньо правдиве відображення [32], віддаленим у просторі і часі респондентом, реалій воєнної повсякденності “орди” войовничих жінок.

Перекидаючи місток до групи джерел які містять інформацію про воєнну повсякденність жінок більш пізніх епох, будемо мати на увазі той факт, що в традиціях етносів, які приходили в південноукраїнські степи після скіфів, “амазонство” – воєнні традиції жінок, отримало продовження. Очевидно, мінливий ритм існування в Степу, де людина щохвилини мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону і порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу [33].

Половці, які прийшли після скіфів і сарматів, залишили в південноукраїнських степах не лише велику кількість кам’яних жіночих скульптур – “кам’яних баб” [34, с.124], часто, зі зброєю, але й перекази про воєнні традиції половецьких жінок. Більшість з них, за спостереженнями європейських мандрівників Рубрука і Плано Карпіні, спритно їздили верхи на конях і добре володіли зброєю.[35, с. 100-101] Походи на Русь, Візантію та постійний захист кочовищ потребували максимальної напруги військових сил. То ж природно, що в цьому воєнізованому соціумі почали з’являтися жінки-богатирки.

Давньоруські (правобережні – *О.К.*) билини теж не обходять увагою військові традиції жінок-богатирок. У билінного богатиря Святогора, прообразом котрого слугував князь Святослав Завойовник, наприклад, була дружина “полениця” – жінка-воїн, “богатирського роду, війнству навчена” [36, с.196], яка часто супроводжувала його в походах. Дружина сотника Ставра Годиновича Катерина Іванівна у борецькому поєдинку перемагала кращих богатирів князя Володимира, а його самого – у стрільбі з лука та грі в шахи [37, с.203].

Народною уявою створено героїчні образи руських жінок-богатирок – полениці Настасії Микулични – дружини богатиря Добрині та Настасії-королівни – дружини богатиря Дуная. Та й саме слово “полениця” несе в собі, на наш погляд, смислове навантаження пов’язане з участю жінки у воєнних діях. “Полениця” це та жінка, що виходить в “Поле” – жінка-войовниця, що приймає участь у військових походах в “Поле”, “полкоє”, “веде пошук здобичі”, оберігає (бреги, обереги, берегині,) свою землю, свій нарід, рідний дім від нападників.

У давньоруських билинах є вказівки й на те, що у підпорядкуванні жінок-княгинь часто знаходились значні військові загоны. “Той, еси, Іван Годинович! Візьми ти у мене, князя, сто чоловік могутніх руських богатирів; у княгині ти бери інші сто!”. Підтвердження цьому знаходимо у скандинавській сазі про Олафа, сина Трігтвієвого. Вона подає звістку про те, що “у русів жінки князівські утримували половину дружини і отримували з казни гроші для її утримання” [38, с.343].

На межі XV-XVI ст. в хроніки, світську літературу та інші культурні практики Речі Посполитої проникає закорінений в ідеологему про особливу природу сарматських жінок образ сильної, мало обмеженої в особистих правах жінки-шляхтянки – володарки фортець і захисниці степових окраїн польсько-литовської держави [39, с.61]. В тогочасній польській літературі навіть складається окремий літературний жанр, в якому “надзвичайні жінки, які

ведуть себе, як чоловіки” [40, с.34] і прославляються (а не висміюються як те було зазвичай у більшості країн Європи), та втілюють гідний для наслідування архетип жіночої потуги. Виявлені нами фольклорні джерела (всі зафіксовані в межах колишнього Запорозжя), також подають інформацію про “амазонство” – воєнні традиції українських жінок козацької епохи.

В переказі “Могила Настина” (в інших варіантах “Могила Насті”) записаному Д. Яворницьким у другій пол. XIX ст. у с. Котівці на Катеринославщині (нині Дніпропетровська обл.) від С. Сатани, [41, с. 252] фіксується інформація про “амазонство” – воєнну повсякденність відважної жінки-войовниці на ймення Настя.

Ця Настя, носила шаблю, шаровари, шапку і “держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка... Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки їй дізналися, що вона дівка” [41, с. 204]. Відвага, сила і хоробрість цієї жінки очевидно були настільки великими, а її дії, як ватажка, настільки вправними, що козаки навіть не здогадувались про те, що ними керує “отаманша”. Архетип жінки-войовниці, в даному випадку, включає в себе, доволі розповсюджену на українських землях, традицію перевдягання в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т ін. – візуальна репрезентація “амазонства” – “очоловлення”, з набуттям традиційних зовнішніх ознак воїна, жінками-войовницями. Інформацію про подібні до описаного випадки подають як усні, так і письмові джерела ранньомодерної доби. Італійський хроніст XVI ст. Олександр Гваньїні, наприклад, описуючи події 1524 р. на Поділлі, відзначив, що серед загинлих захисників замку Прухнік було знайдено й “тіла жінок, переодягнених у чоловічий одяг. Для того, аби їх не розпізнали, жінки поголили собі голови” [42, с.11].

Записаний краєзнавцем А. Ковальовим, на Дніпропетровщині, (в межах колишніх Запорозьких Вольностей), переказ розповідає про безпосередню участь жінок у бойових діях козацьких підрозділів. У повстанні під проводом Якова Острянина (1638 р.) активну участь брала дружина кодацького сотника Семена Мотори – Варвара [43, с. 104-105]. Особливо відзначилась Варвара під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі. Острянин, нібито, доручив Варварі Моторі стріляти особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши до неї шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли.

За переказом, розвідники Потоцького виявили, що джерелом “особливого зла” з боку козацького табору є відьма, яка безпомилково підстрілює ротмістрів та вельмож. Перебіжчик реєстровець повідомив, що та відьма зветься Варварою Кодак. “Потоцький, нібито, наказав відкривати гарматний вогонь по всякій жінці, яку буде помічено в козацьких шанцях. Дуже багато жіноцтва полягло від розривів порохових ядер”, серед них, за переказом, загинула і Варвара Мотора [43, с.105].

Інформацію про “амазонство” українських жінок ранньомодерної доби подають і фольклорні джерела записані і поза межами Нижньої Наддніпрянщини [44]. Особливо виділяється історичний переказ про войовничих жінок з міста-фортеці Буші. Коли переважна частина чоловіків захисників фортеці загинула, жінки та дівчата продовжували чинити опір регулярним частинам польського війська, аж доки дружина бушанського сотника Звисного Олена не підпала на пороховий лях... [45, с.23-30] Історичні джерела свідчать, що в козацьких таборах часто знаходилась значна кількість жінок, які супроводжували козацькі загони в походах. Це, як правило, були, “білоголові” – дружини козацької старшини та заможних козаків, “дівки-бранки”, куховарки, “ворожки-чарівниці”, оточені гуртами помічниць, які, за необхідності, виконували різноманітні функції від сестер-жалібниць до зв’язкових і шпигунок [46, с.21]. Сучасник розгрому підрозділу козацького полковника Донця під Заславлем, польський поет середини XVII ст. М. Кучкаревич, зазначив, що ввірвавшись в козацький табір, поляки захопили “козацьку чарівницю Солоху”, яку спочатку піддавали тортурам, а потім, спалили [47, с.329]. Автор козацького літопису кінця XVII ст. Самійло Величко, описуючи бій під Заславлем, також наголошує на участі в ньому принаймні двох жінок – сестри полковника Донця, яку визначає як учасницю козацького герця і “чарівницю” та її товаришки [47, с.329]. Самійло Величко, та вже

згадуваний польський поет М. Кучкаревич сходяться на думці про те, що сестра полковника Донця, Солоха, з товаришками “амазонствувала” – брала участь у військовому поході, перебувала в бойовому козацькому (читай, чоловічому) таборі і “пробувала щастя в козацьких герцях”, що личило лише найвідважнішим воїнам [47, с.329].

В історичній пісні про козака Супруна, (“Ой не знав козак”) [48, с. 587-588] який потрапивши в ординський полон, передає сестрі лист з проханням про допомогу, розповідається, про фронтову повсякденність степової амазонки, яка воювала з нападниками на пограниччі і “гнала бусурманів у полон”:

“Ой не знав козак
Ой да не знав Супрун,
Та йде славонок зажити,
Ой да зібрав військо,
Славне запорізьке,
Ой да пішов орди бити.
Ой що в суботу проти неділеньки
Супрун з ордою стявся,
Ой, а в неділю до сходу сонця
Та вневольеньку попався.
Ой почали превражі бусурманці
Та Супруна в’язати,
Ох і став Супрун превражим бусурманцям
Та всю правдоньку казати.
– Ой не в’яжіте, превражі бусурманці,
Та й назад рученьками,
– Ой, ви, хлопці, ви добрі молодці,
Накажіть аж до кошового,
Аж до товариша мого:
Ой нехай же він Супрункове добро
За безцінок збуває,
Ой нехай же мене, козака Супруна,
Із неволі викупає.
Ой то не слава, то не козацькая,
За безцінок ізбувати.
Ох і лучче б тебе, козака Супруна,
Нам та й у вічі не видати!
Ой, що ви, хлопці, преудалі молодці,
На що нам биться, на що воюватися,
Будем примиряться.
– Ой підождіте, премилі браття,
Дайте до сестри знати!
– Уже ж писали, вже й переписали,
Мабуть, мої листи до неї не доходять.
Ой, вже ж мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
Ох і ведіть же мене в чисте поле
А з моїми козаками.
Ой в чистім полі, широкім роздолі,
Сизий орел пролітає,
Ох і стоїть військо славне запорізьке,
Ох так, як мак процвітає.
Мабуть, мої листи до неї не доходять.
Ой, вже мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
«Гей, а не вспіла а рідна сестра
Супрунові листи получитьи,
Як почала своїм добрим конем,

Як огнем, летіти.
 – Ой, і здоров, здоров, а ти, милий брате,
 Чом не дав до сестри знати?
 Почав битись, воювати,
 Не дав сестрі знати.
 Ой не вспіла тая сестра
 З коника упасти,
 Почала бусурманців в полон гнати.
 – Ох і зоставайся здоров, милий брате,
 та давай же ти сестри завчасу вже знати.
 – Сестро ж моя дорога,
 Яка ж ти слуга сильная!” [49, с.356-358]

Джерельний матеріал дає змогу скласти уявлення не лише про фронтіву, але й про найбільш типологізовані сценарії тилової повсякденності жінок. Аналіз джерел розпочнемо з записаного О. Стороженком 1827 р., в с. Чумаки на Катеринославщині переказу “Про запорожця Ониська і його жінку” [41, с.244]. В ньому йдеться про запорожця на ймення Онисько який “сидів” зимівником неподалік Дніпра. Якось, у місті Миргороді він

“побачив молоденьку гарну дівчину і одружився з нею. Привіз Онисько молоду дівчину у свій зимівник. Тут у нього була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і наймитів, і наймиток. Одяг Онисько свою жінку, неначе кралю яку” [50, с.268].

Однак не сиділось запорожцю з молодою дружиною. Як тільки він чув що “збираються в коші на татар або на ногайців, то не втерпить – кине жінку і поїде собі в кіш...” (курсив наш – О.К.) [50, с.268]. Як бачимо, в пограничних українських землях Речі Посполитої чіткої межі між війною і миром не існувало, тилова повсякденність жінки, будь якої миті могла перетворитись на фронтіву – відбиття підступних нападів ворогів на козацькі зимівники, переслідування нападників, звільнення полоняників, полон і т. ін.

В переказі “Як дівка Христя була кошовим”, записаному 1898 р. у Нікополі на Катеринославщині Я.П. Новицьким від Д.С. Биковського [41, с.244], розповідається як жінка стала очільником козацького підрозділу [51, с.22].

“Раз запорожці дістали десь невеличку дівчинку і віддали кошовому.

– На, – кажуть, – тобі, батьку, цього хлопця та годуй. Назвали того “хлопця” Христином, та й ходить він у штанях. От виріс той Христин, а кошовий зостарівся і каже:

“ Як помру я, хлопці, виберіть Христина за кошового. він у вас буде розумний і добрий козак. Умер кошовий, а запорожці й вибрали Христина за кошового...” [52, с.103].

В записаному Г. Надхіним на Катеринославщині, в другій половині XIX ст. [41, с.243] переказі знаходимо відгомін давньої амазонської традиції, яка, очевидно, стала унормованою практикою тилової повсякденності козацького Запорожжя. Амазонка, лише в одному випадку, могла зберегти життя народженому хлопчикові, якщо віддавала його чоловікам із сусіднього племені. За словами респондента, “у запорожців був звичай, інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат відважувалась вийти за нього заміж” [53, с. 54]. Отже, переказ відображає той факт, що на Запорожжі були і відважні “місцеві дівчата”, і звичаєве (“місцеве”) право, яке в конкретному випадку, ймовірно, перегукується з традиціями войовничих амазонок. Цікаво, що схожий за змістом переказ записав, в кінці XIX ст., на Волині в м. Крупці, місцевий священник О. Думицький. [13, с.90] В зафіксованому ним переказі також, оповідається що:

“...молодий гарний козак за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли був прочитаний декрет і кат підвів засудженого до плахи, із наговпу вийшла молода дівчина і накрила платком його голову, даючи тим самим знак, що вона обирає його собі в чоловіки і цим звільняє від страти” [54, с.14]. “Виконавці вироку зупинились в очікуванні, що на це скаже засуджений; але коли він, звільнив голову з під платка, побачив свою наречену-рятівницю, то з гіркою усмішкою і презирством, плюнувши на бік, звернувся до ката і сказав: “Е, рубай краще, а жити з такою паганою не хочу”. Вирок було виконано” [13, с. 90].

Документальне підтвердження побутування в українських землях такого типу звичаєвості, віднайшов, серед занесених до книги гродської Луцької на початку XVII ст. записів, відомий історик-архівіст і джерелознавець Орест Левицький [13, с.91]. Так, на Волині, в м. Олиці 1606 р., в магістратському суді розглядалась справа слуги литовського підстоля Миколая Глібовича, Януша Кобринця, який служив у того Глібовича “службу гайдуюцькою” і за вбивство товариша “был осажоным на горло”, себто засудженим до смертної кари [55, сс. 521-522]. Під час розгляду цієї справи “одна чесна дівчина із міщанок побажала взяти з убивцею шлюб”. Дівчина привселюдно звернулася до “шляхетних і учтивих людей” які були присутні при розгляді справи, “бажаючи його (злочинця) собі впросити в стан святей малженський”. Януш Кобринець відразу ж погодився на цю пропозицію і в присутності свідків, був спочатку, обвінчаний з цією дівчиною, а потім звільнений з під варті. Відповідний запис про звільнення козака від смертної кари був занесений і до книги гродської Луцької [55, с.522].

Джерел, з подібними, до заявлених, сюжетами про військову активність жінок та їх тилову повсякденність, за спостереженнями автора, в фольклорній традиції Степової України збереглося достатньо багато, що свідчить, про заучування жителями цих місцевостей типізацій щоденних практик покликаних до життя тяглістю воєнного стану, спричиненого агресивністю ближніх і дальших сусідів.

Стає очевидним, що в колективній пам'яті мешканців Північного Приазов'я і колишнього Запорозжя сценарії воєнної активності жінок та їх тилова повсякденність постають як узвичаєні типізовані елементи повсякденного життя войовничої степової спільноти, а не як об'єкти зневаги чи висміювання жіночої ініціативи. І це при тому, що в посткозацький період, (після 1775 р.) жителям регіону довелося зблизька роздивитись і випробувати на собі той патріархатно-деспотичний уклад Російської імперії, що зневажав і безжально виштовхував великоруську жінку за межі суспільного [56]. Протягом XVIII-XIX ст. зазначені вище “обставини”, законодавчо наблизивши українських жінок до безправного становища великоросіянок, значно змінили уявлення населення Півдня України про розподіл соціо-статевих ролей в суспільстві.

На такому тлі, у відповідності з існуючими, на середину XIX ст., тенденціями часу і місця, вітчизняні історики Аполлон Скальковський [57, с. 60, 74, 151, 210-211] та Дмитро Яворницький, [58, с. 115, 181, 206, 241] сформулювали концепцію, згідно з якою постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалась козацтвом як небажана, а то й меншовартісна.

Козакам-запорозжцям, твердили А. Скальковський і Д. Яворницький, заборонялось не лише одружуватись, бо козак “за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитись головою” [57, с.211], але й приводити жінок на Січ, “будь вона навіть матір'ю, сестрою або сторонньою для козака жінкою” [58, с.181].

Посилаючись на “регулу” – “неписаний статут Запорозького товариства”, А. Скальковський авторитетно стверджував, що всі чини і звання війська Запорозького, від кошового до полкового хорунжого, одержувало тільки товариство, тобто нежонаті козаки, одружені ж ніякого чину і посади обіймати не могли. Право сидіти зимівниками, також могло мати тільки товариство зі своїми служителями, або молодиками, записаними по куренях або ні, але теж холостими. Батько, ж “міг жити із синами або родичами, якщо ці останні по куренях вважалися, *але жодної жінки в зимівниках не було і бути не могло*” [57, с.74]. І це при тому, що А. Скальковський, одним з перших у вітчизняній історіографії, почав аналізувати усну народну творчість, використовуючи її як джерело до вивчення історії Півдня України [12, с.21]. А колективна пам'ять українців середини XIX ст., продовжувала зберігати значну кількість сюжетів про військову активність пересічних жінок та ряд героїчних жіночих образів. Створений у другій половині XIX ст. історіографічний штамп про “безшлюбність” запорозького козацтва та небажаність присутності жінки в межах військового табору – Січі, надовго став відправним пунктом усякого мислення при розгляді

питань пов'язаних з історією українського козацького війська [59], воєнним мистецтвом українців відповідного історичного періоду [60] та історією українських жінок [61].

В кінці XVIII ст. до розробки теми “жінка і шляхетсько-козацькі війни XVI–XVIII ст. долучився талановитий польський історик і белетрист Й.Й. Ролле, який друкувався під псевдонімом “D-r. Antoni J.” [62, с.124-214]. Працюючи з документами приватних архівів та бібліотечних установ Поділля й Волині Й. Ролле звернув увагу що, виявлені ним письмові джерела віддзеркалюють численні сценарії воєнної повсякденності жінок вищих суспільних станів XVI–XVIII ст., в пограничних українських землях Речі Посполитої. Згрупувавши джерельний матеріал, він, крізь призму власного бачення змалював існуючі в українському суспільстві XVI – першої половини XVIII ст. особливості соціальних відносин та культурних процесів. В написаних на основі архівних матеріалів працях історика [62, с.181], найбільш енергійні жінки східних кресів Речі Посполитої ведуть себе як чоловіки і втілюють гідний для наслідування архетип жінки-войовниці, захисниці кордонів Корони Польської. Підкреслюючи об'єктивність у зображенні автором історичної епохи В.Б. Антонович писав:

“З нарисів д-ра Антонія бачимо, що найбільш енергійні жінки не тільки засвоювали побутові риси свого суспільства... але уміють вельми спритно користуватись юридичною казуїстикою; вони подають позови або відбиваються від них збройною силою, організують напади, витримують облоги, утримують збройні загони і на їх чолі дають битви...” [63, с.123].

Вітчизняні історико-фемінологічні студії другої половини XIX – першої третини XX ст., спрямовані на висвітлення повсякденного життя жінок – мешканок українських пограничних земель Речі Посполитої, заявили про себе як про перехрестя різних наукових течій, розглядаючи явища і події національної історії, у відповідності до того, під впливом якої історіографічної традиції сусідів перебували дослідники. Відповідно до цього, в українському історичному наративі другої половини XIX – початку XX ст. виокремилися щонайменше два історико-фемінологічні дискурси, які стосувались проблематики пов'язаної з воєнною повсякденністю українських жінок XVI – першої половини XVIII ст.

Перший – ґрунтувався на національних культурних цінностях і був представлений науково-творчим доробком істориків Й. Ролле, О. Левицького, М. Костомарова, Н. Мірзи-Авак'янца та письменника і драматурга М. Старицького, Г. Борковського [64-69]. Другий, вітчизняний історико-фемінологічний дискурс вибудовував парадигму жіночої історії, послуговуючись нав'язаним тогочасному українському соціуму типом світосприйняття (конструкт “не-національної пам'яті”) [70], про що переконливо свідчать роботи А. Скальковського, Д. Яворницького, П. Куліша, В. Антоновича М. Драгоманова, А. Боровиковського, М. Ганкевича, П. Житецького, С. Недільського, І. Франка [57, 58, 71-78] та ін. Історії амазонок і “амазонства” – повсякдення жінок в кризові воєнні епохи, зусиллями згаданих вище дослідників, були витіснені на узбіччя вітчизняної історіографії.

Таким чином колективна пам'ять українців, на рівні офіційної історіографії, була підмінена конструктом “офіційної” пам'яті, який, виштовхнув за межі історичного, воєнну повсякденність жінок, які мешкали (в сучасних межах України) в VII ст. до н.е. – XVIII ст. Нав'язана українському суспільству пам'ять про його минуле, акцентуючи одні сторони “офіційної” історії українських жінок, замовчувала інші, невідповідні для імперських інтересів царської Росії. На тлі витіснення за межі щоденних практик українців колективної пам'яті про давні традиції степового життєустрою, в стосунки між статями був внесений сильний стумінь ворожості і гніту. Фольклористи, історики, а за ними, етнографи і літератори другої половини XIX – початку XX ст. перестали “бачити” змальовані в думках, легендах, переказах та історичних піснях, “прозора виписані” сценарії воєнної повсякденності жінок України та героїчні жіночі образи. Хоча основний зміст більшості історичних пісень, легенд і переказів, зі слів Олени Апанович, складають описи якщо не реальних, то дуже наближених до реальності, (цілком вірогідних) історичних подій [79, с.75], які відображались в свідомості, окремих, наділених здатністю до такого типу ретрансляції історичної пам'яті індивідів.

На тлі численних публікацій про безправну, безвольну, залежну від волі чоловіка-господаря та імператора-самодержця малоросіянку, поодинокі праці вітчизняних істориків і літераторів про войовничий характер українських жінок, їх ініціативу та героїчні вчинки, почали сприйматися соціумом, як описи окремих, аномальних [80, с. 11-12] для українського минулого явищ, що скидалися на міфи. Для значної частини, затиснутого в лещата ідеології та нормативно-правової бази Російської імперії соціуму, нормою [81] встигли стати, інші, відмінні від національних, поведінкові стереотипи великоруських жінок.

Протягом XIX ст. зазначені вище обставини, законодавчо наблизивши жінок України до безправного становища великоросіянок, перетворили сильну, вольову, ініціативну українку на страждаючу від неволі, неволі і рабської залежності від чоловіка-господаря та імператора-самодержця малоросіянку [70, с. 23-24].

Стає очевидним, що південноукраїнська степова спільнота на рівні побутової свідомості ординарних людей XIX – першої половини XX ст., мала вироблену під впливом різномірних взаємопроникаючих чинників традицію сприйняття (прочитання) образу сильної, ініціативної, підприємливої жінки-войовниці [82]. Цей образ трансливався крізь призму запеклої боротьби степового соціуму з сусідніми племенами, через сюжети пов'язані з участю жінок в бойових діях скіфських, сарматських, половецьких, гуннських, руських, козацьких загонів, захистом степових поселень, визволенням з неволі бранців та вихованням молоді.

1. Амазонки (*Amazons, Amazon women warriors* (англ.)) – в грецькій міфології жінки-войовниці які жили окремим плем'ям. За легендою плем'я амазонок проживало у Скіфії, на території сучасної України, біля дальніх берегів Чорного моря і Кавказьких гір. Їхньою столицею було місто Феміксіра. З дитинства амазонок навчали володіти списом, мечем, метати дротики і бути вправними вершницями. Проблема відтворення свого племені вони нібито вирішували так: раз на рік амазонки зустрічались з чоловіками з сусіднього племені, а потім усіх народжених хлопчиків віддавали цим чоловікам, а дівчаток залишали собі. Геракл виступив проти войовничих амазонок, аби відібрати чарівний пояс їхньої цариці Іпполіти, нібито подарований їй самим богом війни Аресом (див. дев'ятий подвиг Геракла). В Троянській війні амазонки виступали на боці троянців. Історичною основою міфу про амазонок виступає протиборство з войовничими племенами. *Див.:* Словник античної міфології / Уклад. І.Я. Козовик, О.Д. Пономарів; вступ. стаття А.О. Білецького. – К., 1989. – С. 29; *Мирошина. Т.В.* Амазонки у сарматов и проблема матриархата. // Проблемы скифо-сарматской археологии. М., 1990. С. 159-176; *Її ж.* Амазонки и савроматы // Памятники Евразии скифо-сарматской эпохи. – М., 1995. – С. 4-10; *Плетнева С.А.* «Амазонки» как социально-политическое явление // Культура славян и Русь. – М., 1998. – С. 529-537; *Скрипник Т.* Амазонки в античной традиции // Известия Ростовского областного краеведения. – Ростов-на-Дону, 1988. – Вып. 5. – С. 29-39; *Таркова Р.А.* Амазонки: по следам легенды: Ист. - культурол. исслед. – Астрахань, 1999; *Alpern Stanley B.* Amazons of Black Sparta: the women warriors of Dahomey. – London: Hurst, 1998; *Davis-Kimball J.* Warrior Women in the Eurasian Steppes // *Archaeology*. – 1997. – Vol. 50. – № 1; *Sobol Donald J.* The Amazons of Greek mythology. – South Brunswick: A. S. Barnes, 1972; *Tyrrrell William Blake.* Amazons, a study in Athenian mythmaking. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1984.)
2. Геродот із Галікарнасу. Скіфія: Найдавніший опис України з V ст. перед Хрестом / Підг. тексту М.Ф. Слабошпицького. Передм. Ю.М. Хорунжого – К., 1992. – 72 с.
3. Хрестоматія з історії Української РСР. Т.1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / Упоряд.: О.А. Бевзо та ін; за ред. І.О. Гуржія. – К.: Радянська школа, 1959. – 746 с.
4. Гелланик. Аттида // Вестник древней истории (далее – ВДИ) – 1952. – № 2.
5. *Латышев В.В.* Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе // ВДИ. – 1947.
6. *Филалко Е.Е.* Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. – К., 1994. – 53 с.
7. *Амазонство (від амазонки)* автор розглядає як наслідування традицій (звичаїв, обрядів, норм поведінки, поглядів і уподобань) жінок-войовниць. Традиції амазонства утворилися в ході історичного розвитку суспільства й передаються (успадковоються) від покоління до покоління. Завдяки наслідуванню цих традицій (традиція від лат. «передача, розповідь») здійснюються культурні зв'язки між етносами і поколіннями людей. (Про «традиції» див. *Зотов В.М., Клімачова А.В.,*

Таран В.О. Українська та зарубіжна культура. Словник культурологічних термінів: Навч. посіб. – К., 2010. – С.226; *Бобахо В.А., Левикова С.И.* Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь терминов. – М., 2000. – С. 382.

8. Підтвердженням цієї тези може слугувати той факт, що серед кількох сотень опублікованих матеріалів шести Всеукраїнських військово-історичних конференцій, які відбулись в Україні в 2009-2011 рр., було лише дві роботи, присвячені амазонству – військовому активізму українських жінок ранньомодерної доби і жодної військовим традиціям амазонок. *Див.* Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Зб. наук. праць / За заг. ред. *Карпова В.В.* – К., 2011. – 676 с.

Не менш «переконливо», в цьому контексті виглядає і монографія модерного історика Тетяни Орлової «Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст. – К.: Логос, 2009. – 584с.) Один розділ присвячено розгляду теми «Жінка і війна». Зосередившись на участі українських жінок у війнах ХХ ст. дослідниця стверджує, що українські жінки виступали лише «в якості пасивної жертви» та «воєнної здобичі» (див.: С.368). Хоча вітчизняні історики, зокрема, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Н. Мірза-Авак'янц, Ю. Липа, О. Апанович, Л. Смоляр не раз наголошували на присутності в українській культурі героїчного образу жінки-воївниці. (*див.*: *Крип'якевич І.* Жінка в історії України // *Мета.* – Львів. 1908. – Ч.7, 8, 9-10.; *Мірза-Авак'янц Н.* Українська жінка в ХVІ–ХVІІ ст. – Полтава, 1920. – 94 с.; *Полонська-Василенко Н.* Українські жінки литовсько-польської доби // *Визначні жінки України.* – Вінніпег-Мюнхен. 1969 – С.77-105; *Липа Ю.* Жінка в козацьку добу // *Жінка.* – 1938. – Ч. 7-8.; *Смоляр Л.* Олена (Мар'яна) Зависна – героїчний епізод чи типовий образ жінки-героїні в українській історії. // *Наше життя.* – 2000. – Ч.2. – С. 1-4.), а в колективній пам'яті українців (її національний контент) збереглося чимало сюжетів про військову активність пересічних українських жінок та героїчних жіночих образів. Не згадала Тетяна Орлова й про жінок-воївниць, які проживали на українських землях в VII ст. до н.е. – першій половині ХVІІІ ст., ні про їхні традиції, ні про причини маргіналізації амазонського дискурсу в українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст.

9. На середину ХІХ ст. українська й російська історії розглядалися як течії єдиного потоку, а українські вчені вважали російську історію та культуру своєю. *Див.*: *Когут Зенон.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. – К.: Критика. – 2004. – С.188. У відповідності до цієї схеми розглядалось і становище жінки в українському соціумі. Інтерес до нього зводився, до козацького аскетизму та виголошеної П.О. Кулішем тези: «Не ступай бабо ногою у січовий Кіш, лучче в домовину». Ця теза, очевидно, відповідала уявленням тогочасної історичної науки, про статус та межі присутності жінки в культурному просторі України.

10. Під *воєнно повсякденністю* розуміємо комплекс повсякденно-побутових реалій людей (зокрема жінок) в яких провідну роль відігравав «військовий фактор». Це *фронтowa повсякденність* – самі війни та збройні локальні конфлікти, а також *тилова повсякденність* – реалії, що їх супроводжували – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і таке інше.

11. *Тойби А.Дж.* Постыжение истории. Сб. /пер.с англ. Е.Д. Жаркова. – М.: Прогресс, 1996. – 368 с.

12. *Іванникова Л.* Фольклористика Півдня України: сторінки історії. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2008. – 292с.

13. *Левіцкий Ор.* Обычай помилования преступника избранного девушкой в мужья // *Киевская старина.* – 1905. – №1. – С.89-97.

14. Устное повествование. бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск, 1991. – 63с.

15. *Дюпон-Мельниченко Ж.Б., Адауров В.* Французька історіографія ХХ століття. Навч. Посібн. для студ. Гуманіт. Ф-тів вищих начальних закладів. – Львів: Класик, 2001. – 170с.

16. *Киридон А.* «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів // *Київська старовина.* – 2011. – №2. – С.160-170.

17. Don Yoder, *Discovering American Folklife: Studies in Ethnic, Religious, and Regional Culture*, Foreword by Henry Glassie, Ann Arbor and London: UMI Research Press, 1990.

18. *Шиян Роман І.* «Історії Південної України // «Бердянський літописець» Василь Крижанівський / Упор.: І.І. Лиман, В.М. Константінова. – Бердянськ-Київ-Едмонтон.: Р.А. «Тандем-У». 2007. – 300 с.

19. *Кривоший О.* Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя. Військово-історичний аспект // *Мандрівець.* – 2011. – №5. – С.20-28.

20. Концептуальні засади історії повсякденності як самостійного напрямку дослідження історичного минулого в кінці 60-х років ХХ ст. сформулював німецький філософ Е. Гуссерль (1859-1938). Він першим у світовій гуманітаристиці звернув увагу на значимість культурологічного осмислення не

- тільки певних виокремлених абстракцій, але й «сфери людської буденності», повсякденності, яку філософ назвав «життєвим світом». *Какабадзе З.М.* Проблема «екзистенціального кризису» і «трансцендентна феноменологія» *Э. Гуссерля*. – Тбілісі, 1966. – С.66; *Пушкарєва Н.Л.* Предмет і методи изучения «истории повседневности» // *Этнографическое обозрение*. – 2004. – №5. – С. 3.
21. Науковий шлях усної історії почала у 1940-х рр. з легкої руки американського історика і публіциста Алана Невіса. *Див.: Берг М.П.* Усна історія в Соединенных Штатах // *Новая и новейшая история*. – М., 1976. – №6. – С.213-216; *Кісь О.* Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // *Україна модерна*. – 2007. – №11. – С.7-21.
22. Концептуальні засади гендерних студій сформулювала Джоан Скотт. (*Скотт Д.* Гендер: полезная категория исторического анализа // *Гендерные исследования*. – Харьков, 2000. – №5. – С.142-171); докладніше про гендерний підхід в історичних дослідженнях *див.: Пушкарєва Н.* Гендерная теория и историческое знание. – СПб.: Алетейя, 2007.
23. Концептуальні засади студій з військово-історичної антропології сформулювала російська дослідниця О. Сенявська (*Сенявская Е.С.* Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки // *Военно-историческая антропология*. Ежегодник, 2002. Предмет, задачи, перспективы развития. – М., 2002.); більш докладно про гендерний підхід в військово-історичних дослідженнях *див.: Сенявская Е.С.* Женщина на войне глазами мужчин // *Русская история: проблемы менталитета*. Тез. докл. науч. конф. – М., 1994. – С.149-151.
24. *Дюби Жорж.* Европа в средние века. [пер. с. фр. В. Колесникова]. – Смоленск, 1994. – 396 с.
25. *Пушкарєв Л.М.* Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі // *Український історичний журнал (далі – УІЖ)*. – 1969. – №10. – С.56-65.
26. *Апанович О.М.* Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. // *УІЖ*. – 1968. – №5. – С.75-85.
27. *Азбелев С.Н.* Отношения предания, легенды, сказки к действительности (с т.з. разграничения жанров) // *Славянский фольклор и историческая действительность*. – М.: Наука, 1965. – 260 с.
28. *Іваннікова Л.* Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог / за ред. С.В. Мишанича. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2010. – 388 с.
29. *Орлова Т.В.* Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.). – К.: Логос, 2009. – 584 с.
30. *Михайлов Б.Д.* Мелітополь: природа, археологія, історія. – Запоріжжя: Дике поле, 2002. – 280 с.
31. *Дзякович П.К.* Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении. – Мелитополь, 1900. – 45 с.
32. Віддалений у просторі і часі респондент, відображає, в своєму сприйнятті, існуючі у просторі і часі типологізовані повсякденні практики людей та реалії оточуючого їх природного середовища. *Див. Кривоший О.* Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запоріжжя... – С. 25.
33. Слушно виглядає думка сучасного дослідника І. Стороженка про те, що панівним психологічним чинником Великого Кордону була смертельна небезпека. В зв'язку з цим не існувало чіткої межі між війною і миром. *Див.: Стороженко І.* Великий кордон і українське козацтво кінця XV – середини XVII ст. // *Київська старовина*. – 2006. – №1.(367) – С. 34. Від себе додамо, що саме військовий фактор, став причиною формування на цій території, відмінного від існуючих, типу життєустрою, а смертельна небезпека спричинила формування на цій території, відмінних від існуючих у стабільному світі, стратегій виживання пересічних людей.
34. *Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.
35. Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. – М.: Наука, 1957.
36. *В. К-III* Малорусская паленица // *Киевская старина*. – 1887. – (вересень). – С. 196-197.
37. *Каляндрук Т.* Таємниці бойових мистецтв України. – Львів: «Піраміда», 2007. – 304 с.
38. *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – Л.: Госполитиздат, 1953. – 568 с.
39. *Lorence-Kot Vogna.* Child-Rearing and Reform: A Study of the Nobility in Eighteenth-Century Poland. – Westport; Connecticut: Greenwood Press. 1985.
40. *Любамирски Л.* «Воинственная женщина» в культуре польско-литовского содружества // *Женщины на краю Европы / Под ред. Е. Гаповой*. – Минск: ЕГУ, 2003. – 436 с.
41. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни / Упор. авт прим. В.А. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – 262 с.
42. *Денисюк І.* Амазонки на Поліссі. – Луцьк: Надтир'я, 1993. – 28 с.
43. *Плохий С.М. Ковальов А.М.* Коцацька фортеця // *Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохий С.М. та ін.* «Тії слави козацької повік не забудем...»: Історично-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця

- Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648-1654 років. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 118 с.
44. *Родаченко І.* У славнозвісній Буші // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №1. – С.23-30; *Березков М.* Нежинские предания, относящиеся к 1709 Полтавскому году. (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского ученого общества при институте князя Безбородько. 14 сент.1909 г.). – Ніжин, 1909. – С.1-15.
45. *Родаченко І.* У славнозвісній Буші... С.23-30.
46. *Кривоший О.* Жінка в культурному просторі Запорожжя. Межі присутності // Історія в школі. – 2011. – №9. – С.15-23.
47. *Величко С.* Літопис / Пер. з книжної укр. мови, комент. В.О. Шевчука. Т. 1. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
48. *Пономарев И.* Запорожская песня // Киевская старина. – 1887. – Т. XVIII. – С.587-588.
49. Історичні пісні. / АН України, Ін-т мистецтвознавства фольклору та етнографії / Упор. Березовський І.П., Родіна М.С., Хоменко В.Г.; Нотн. мат. Гуменюк А.І.; За ред. Рильського М.Т. і Гуслистого К.Г. – К., 1961. – 1066 с.
50. *Стороженко О.* Твори в двох томах. – К.: Держкомвидав, 1957. – Т.1. – 438 с.
51. *Кривоший О.* Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво // Нова парадигма: Гуманітар. журн. мол. вчених Запоріз. регіону. – 1997. – Вип.5. – С. 18-24.
52. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874-1894 годах // Сб. Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1894. – Т.6. – Вып. II.
53. *Надхін Г.П.* Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. – М., 1877.
54. *Левицкий О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – №2. – С. 65-68.
55. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (АЮЗР). Т.III. Ч.8.: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – К.: Тип Н.Т. Корчак-Новицкого, 1909. – 708 с.
56. Визначальною рисою становища московської (великоруської) жінки в сім'ї і суспільстві, була утверджена «Домостроєм» (збірка законів які нормували повсякденне життя людей в Московському царстві) безправність жінки та її рабська залежність від чоловіка-господаря. *Див.: Домострой.* Сильвестровского извода. 2-е исправл. и доп. изд. И. Глазунова. – СПб., 1902. – 144с. Вивчивши значну кількість письмових джерел В. Іконников дійшов висновку, що зміни у правовому статусі жінки у бік обмеження і надалі повного ігнорування почали проявлятися в Московському царстві ще за правління Івана IV. *Див.: Іконников В.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк. – К., 1874. – С. 35.
57. *Скальковский А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. – Дніпропетр.: Січ, 1994. – 678 с.
58. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. – Львів: Світ, 1990 – Т.І – 319 с.
59. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім КМА, 2007. – Т.2. – 724 с.; *Смолій В. Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К.: Вид. дім КМА, 2009. – 447 с.
60. 2004 р. в монографії українського історика *Ю. Фігурного* «Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військо мистецтво в українознавчому вимірі» (286 с.) один розділ присвячено розгляду питань пов'язаних з відносинами між чоловіком-воїном та жінкою-дружиною в культурі українського козацтва. Обпершись на зроблені П. Кулішем, А. Скальковським та Д. Яворницьким висновки, автор, повторив традиційні для історіографії середини XIX ст. узагальнення типу: «традиція заборони введення жінки на Січ ретельно оберігалася серед запорожців» (с.114), або «неодружене життя запорожців обумовлювалося самим складом їхнього особливого військового устрою» (с.115).
61. На сторінках згаданої вище монографії «Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.)» Тетяна Орлова наголошує на тому, що українські історики В. Андрущенко, А. Кравченко, О. Кривоший, Ю. Мицик, С. Плохий, І. Стороженко, Т. Солдатенко, досліджуючи тему «Козацтво і жіноцтво» «спираються на фундаментальну працю Д.І. Яворницького «Історія запорозьких козаків». Хоча харківський дослідник Сергій Жерьобкін ще 1998 р. успішно окреслив межі «політик ідентифікації» в епоху козацтва» (*див.: Жерьобкін С.* Гендерные «политики идентификации» в эпоху козачества // Гендерные исследования. – Харьков, 1998. – №1. – С. 228-252.), а нами з 1993 р. ведеться спростування історіографічного міфу про «безшлюбність»

запорозького козацтва та одностатеві сексуальні стосунки козаків (див.: *Кривошій О.П.* Звичай безшлюбності у запорожців / Тези до наук.-практ. конф. «Традиційні соціальні цінності запорозького козацтва і сучасна молодь»: Інф. листок. – Запоріжжя, 1996; *Його ж.* Д.І. Яворницький про українське жіноцтво // Регіональне і загальне в історії. Тези доп. на міжнар. Наук.-практ. Конф., присв. 140-річчю від дня народж. Д.І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. – Дніпропетр., 1995. – С.114-115.; *Його ж.* Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво // Нова парадигма: Гуманітар. журн. мол. вчених Запоріж. регіону. – 1997. – Вип.5. – С. 18-24; *Його ж.* Жінка і козацьке право // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: М-ли міжнар. наук.-практ. конф. Запоріжжя, 2-4 жовт. 1997 р. секція III, IV, V. – Запоріжжя, 1997. – С. 35-40. І це не один привід піддати сумніву об'єктивність суджень історика, засумніватися у всебічності його досліджень, які мали б показати стан справ, у вітчизняній історіографії не відмітаючи «незручних» свідчень і «неприємних» висновків.

Ще більш «переконливо», в цьому контексті виглядає публікація Тетяни Орлової «Участь жіноцтва в українських національно-визвольних змаганнях: історіографічний нарис». (// Сторінки історії. – 2009. – Вип.28. – С. 111-120.) Дослідниця стверджує, що українські історики, «якщо й згадують про жіноцтво о тій порі, (йдеться про період козацько-селянських воєн 1648-1654 рр. – *О.К.*) підкреслюють роль Берегині, яка сама поралася по господарству і давала раду дітям; таким чином готуючи нових борців, вихованих у національних традиціях. (С.112) Ряд вітчизняних істориків, яких дослідниця залишила на маргінесі свого дослідження – І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Н. Мірза-Авак'янц, Ю. Липа, О. Апанович, Л. Смоляр та інші, не раз наголошували на присутності в українській культурі XVI – першої половини XVII ст. героїчного образу жінки-воїниці. (див. приміт. 7.) На маргінесі історіографічних досліджень Т. Орлової опинилися ідеї і наративи авторів чий творчі доробки в цьому сегменті історичної фемінології заслуговують на історіографічний аналіз та популяризацію серед молодого покоління дослідників історії України.

62. *Баженова С.Е.* На шляху реалізму. Історія України в творчості представників «української школи» в польській літературі 40-90-х років XIX століття. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 260 с.

63. *Антонович В.* (В. А.). Рец. на кн.: «D-r Antoni J. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883.» // Киевская старина. – 1882. – №4. – С.122-124.

64. *D-r Antoni J. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883. – 224 s.; Антоній І (Й. Ролле)* Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. – Июнь; *D-r Antoni J. Sylwetki i szkice historyczne i literackie. – Ser.9. – Krakow, 1893. – 385 s.; D-r Antoni J. [Й.Й.Ролле]* Женщины при Чигиринском дворе // Киевская старина. – 1894. – Т.44. – №1. – С.107-126; №2. – С.282-304; №3 – С.512-529.

65. *Левитский О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII вв. // Киевская старина. 1900. – №2. – С. 65-68; *Його ж.* Черты семейного быта в Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси XVI-XVII вв. – Киев, 1909. – Ч. VIII. Т. III. – С.1-120; *Його ж.* Покинутая жена: Эпизод из эпохи войны Богдана Хмельницкого // Киевская старина. – 1898. – Т.61. – №5. – С. 37-39.

66. *Костомаров М.І.* Ганна-козачка. – Харків, 1929. – 24 с.; *Його ж.* Черниговка: былъ второй половины XVII века // Твори: У 2 т. – К., 1990. Т.2. – С.582-739; *Його ж.* Мазепа. – М., 1992.

67. *Мірза-Авак'янц Н.* Українська жінка в XVI-XVII ст. – Полтава, 1920. – 94 с.

68. *Старицький М.* Богдан Хмельницький: Трилогія Кн.2: Буря. – К.: Дніпро, 1991. – 576 с., Кн.3: Біля пристані. – К.: Дніпро, 1991. – 608 с. *Його ж.* Маруся Богуславка: історична драма // Киевская старина. – 1899. – №11. – С.185-227, №12. – С. 323-380.

69. *Борковський Г.М.* Маруся Чурай: драма в 6 діях // Зб. драматичних творів. – Львів: вид. НТШ, 1888. – Вид. 2. – С.1-116.

70. *Кривошій О.П.* «Сильна жінка» зі зброєю в українському історіографічному дискурсі XVI-XIX ст. // Київська старовина. 2012. – №1(403). – С. 16-34.

71. *Кулиш П.* Записки о Южной Руси Т.1. – СПб., 1857. – С. 159-222.

72. *Антонович В., Драгоманов М.* Исторические песни малорусского народа с объяснениями: В 2 т. – К., 1874-1875.

73. *Драгоманов М.* Про українських козаків, татар та турків. – К., 1876. – 69 с.; *Його ж.* Фатальна вдова (Карно-психологічна тема в українській народній пісні) // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народно словесність і письменство. Т.ІІ. – Львів, 1906. – С.182-196; *Драгоманов М., Антонович В.* Исторические песни малорусского народа ...

74. *Боровиковский А.* Женская доля по малороссийским песням // Чтения в об-ве ист. и древн. российских. 1867, №4. – С.96-128; *Його ж.* Женская доля по малорусским песням: Очерк из малороссийской поэзии. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1879. – 64 с.

75. Ганкевич М. Про жіночу неволю в історичнім розвою. – Львів, 1891. – 49 с.
76. Житецький П. Мысли о народных малорусских думках. – К., 1893. – 247 с.; *Його ж.* Про українські народні думи. – К., 1919. – 118 с.
77. Недільський С. Женска доля після малоруських пісень // Зоря. – 1882. Ч. 1-3; Ч. 6, 7; Ч. 10, 11.
78. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних. – Львів: Друк. НТШ, 1883. – 50 с.
78. Апанович О.М. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях ...
79. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы. – СПб.,– 1999. – 320 с.
80. В будь якому суспільстві існують правила, формально ніде не закріплені і ніким не записані – норми моралі, звичаїв і традицій. Вони пов'язані з пануючими в соціумі уявленнями про добро і зло, складаються в результаті їх багаторазового повторення, виконуються за силою звички, яка стає природною життєвою потребою людини. Поведінкові стереотипи особистості значною мірою формуються під впливом побуту. (див.: Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города... С.11-16.) В Україні XVIII – початку XX ст. поведінкові стереотипи елітної особистості, значною мірою, формувалися під впливом ідеологічних та соціо-гуманітарних конструкцій Російської імперії.
82. Під поняттям «*жінка-войовниця*» будемо розуміти *архетипічний* образ войовничої жінки яка має сильний характер і займається типово «чоловічою» справою, як правило, війною (інколи торгівлею та ремеслом). Під *архетипом* (від давньогрецьк. *ἀρχή* – архе, «початок, походження») і *τύπος* – слід, первинна форма, прообраз, зразок) будемо розуміти первинний елемент колективного підсвідомого, який протягом тривалого історичного часу відображає образ минулого. У психоаналітичній концепції К.-Г. Юнга поняття архетип співвідноситься, насамперед, з неусвідомленою діяльністю людини. Див.: Філософський енциклопедичний словник / НАН України. Ін-т філософії: Ред. кол.: В.І. Шинкарук (гол. ред.) та ін. – К.: Абрис, 2002. – С.39.

Кривоший Олександр. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст.

Вперше у вітчизняній історіографії, автор простежує еволюцію історичних поглядів на амазонок і «амазонство» в дискурсах вітчизняних істориків та колективній пам'яті ординарних людей південноукраїнського степового соціуму другої половини XIX – першої третини XX ст., розглядає трансформацію авторських сюжетів про воєнну повсякденність жінок в залежності від історичних обставин.

Ключові слова: Південна Україна, колективна пам'ять, воєнна повсякденність жінок.

Кривошей Александр. Амазонки и «амазонство» в украинской фольклорной традиции и историографии второй половины XIX – первой трети XX в.

Впервые в отечественной историографии, автор прослеживает эволюцию исторических взглядов на амазонок и «амазонство» в дискурсах отечественных историков и коллективной памяти ординарных людей южноукраинского степного социума второй половины XIX – первой трети XX в., рассматривает трансформацию сюжетов о военной повседневности женщин в зависимости от исторических обстоятельств.

Ключевые слова: Южная Украина, коллективная память, военная повседневность женщин.

Krivoshiy Olexander. Amazon and «amazonism» in Ukrainian folk tradition and historiography second half 19th and first third of the 20th century

For the first time in the native historiography the author traces historical evolution of views on the Amazons and “Amazonism” in the discourses of the native historians and in ordinary people’s collective memory of Southern Ukrainian steppe society of the second half 19th and first half of 20th century, the author also examines the transformation of plots about the everyday life of women in wartime depending on the historical circumstances.

Key words: Southern Ukraine, collective memory, everyday life of women in wartime.